

บทคัดย่อ

โครงการ “บริหารจัดการน้ำเพื่อการผลิตที่หลากหลายในระบบอินทรีย์พื้นที่กุด บ้านบุงหวาย ตำบลสงเป้อยำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร” มีพื้นที่ดำเนินงานในบ้านบุงหวาย หมู่ 3 หมู่ 9 ตำบลสงเป้อยำเภอคำเขื่อนแก้ว ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการดำเนินงาน คือ 1) เพื่อศึกษาวิถีชีวิตและความเปลี่ยนแปลงของสภาพกุดจากอดีตถึงปัจจุบัน 2) เพื่อการศึกษาสถานการณ์น้ำและการทำการเกษตรในพื้นที่กุดบ้านบุงหวาย 3) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาและการบริหารจัดการน้ำในการเกษตรของชุมชนในพื้นที่กุดจากอดีตถึงปัจจุบัน 4) เพื่อหารูปแบบการบริหารจัดการน้ำเพื่อการผลิตที่หลากหลายในระบบเกษตรอินทรีย์พื้นที่กุด บ้านบุงหวาย ต.สงเป้อยำ อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร

กระบวนการในการดำเนินงาน ใช้รูปแบบการพูดคุย ทั้งรายบุคคล กลุ่มเล็ก กลุ่มใหญ่ มีบุคลากรทั้งจากในและนอกชุมชนมาเข้าร่วมกระบวนการ เช่น นักศึกษาจาก มรภ.มหาสารคาม พระสงฆ์ มูลนิธิเพื่อนพึ่ง (ภา) ทิมพี่เลี้ยง พี่น้องทั้งจากฝั่งบ้านบุงหวาย ยโสธรและอ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด นอกจากการพูดคุยแล้ว การลงพื้นที่เก็บข้อมูลตามวัตถุประสงค์และการสำรวจสายน้ำ ยังทำให้เห็นสภาพพื้นที่ที่แท้จริง และเมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลแล้ว จึงเห็นว่า การตอบโจทย์การบริหารจัดการน้ำของชุมชนที่ได้ผล จะอยู่ที่คนในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ ไม่ใช่รอให้รัฐมาช่วย นอกจากการเรียนรู้ตนเองแล้ว คนในชุมชนยังได้เดินทางไปดูงานการทำเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ที่คล้ายกัน ที่บ้านบุงไหม อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี หรือ ที่บ้านราชธานี ซึ่งเป็นเครือข่ายอโศก บริบทของชุมชนเป็นพื้นที่น้ำท่วมเช่นกัน เกิดการแลกเปลี่ยนและเห็นรูปแบบในการดำเนินชีวิตแบบพึ่งตนเอง จึงนำข้อคิดมาประยุกต์ใช้ในชุมชน

บ้านบุงหวายตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำชี ซึ่งเป็นพื้นที่รับน้ำจึงประสบกับปัญหาน้ำท่วมทุกปี และท่วมหนัก ท่วมนาน เมื่อมีงานพัฒนาด้านแหล่งน้ำของภาครัฐ จนเกิดเป็นประเด็นร้อน มีการจ่ายค่าชดเชย และเกิดกลุ่มผู้เดือดร้อนเรียกร้องมานานนับสิบปี ส่วนหนึ่งชุมชนมองว่า เป็นการแก้ปัญหาไม่ตรงจุด ปัญหาน้ำท่วมในช่วงเดือนกันยายน – พฤศจิกายน ของทุกปีส่งผลต่อข้าวนาปี ทำให้คนในชุมชนปรับเปลี่ยนไปทำนาปรังในเดือนธันวาคม ซึ่งเป็นช่วงน้ำลด แต่ผลคือ น้ำไม่เพียงพอ เพราะน้ำลดลงอย่างรวดเร็ว แม้ดินจะมีความชื้นแต่ไม่มีน้ำข้าง ในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน ซึ่งข้าวกำลังออกรวง จึงเกิดภาวะน้ำไม่เพียงพอ ชุมชนมีทั้งซื้อน้ำจากจุดจ่ายน้ำ ขุดคลองผ่านไร่นาเพื่อเอาน้ำจากกุดทั้งใกล้ ใกล้เขื่อนข้าว สูบน้ำด้วยรถไถ บางรายไม่มีทุนพอก็ปล่อยให้ข้าวยืนต้นตาย การทำนาในพื้นที่กุดจึงเพียงเพื่อการรอคอยการชดเชยจากรัฐ เพราะไม่อาจคาดเดาได้ว่า ทำนาแล้วจะได้ผลผลิตหรือเปล่า จึงเป็นที่มาของงานวิจัยในครั้งนี้ และเมื่อชุมชนได้นำกระบวนการวิจัยไปใช้ มีการเก็บข้อมูลตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ และร่วมหาออก โดยคาดหวังผลว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหารองน้ำ และวิถีการเกษตรซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่กุด ซึ่งจากการเก็บข้อมูลก็พบว่า ปัญหารองน้ำ เป็นสิ่งที่จัดการยาก และชุมชนก็ประสบกับปัญหานี้มานานหลายปี มีความเคยชินระดับหนึ่ง แม้จะพยายามแก้ไข เรียกร้อง ร้องเรียน ก็ไม่ได้รับการแก้ไขที่ตรงจุด ดังนั้น คนในชุมชนนั่นเองต้องหันกลับมามองตนเอง จากข้อมูลทำให้ชุมชนพบว่า พื้นที่กุดแม้ว่าจะถูกน้ำท่วม ทำนาไม่ค่อยได้ผล แต่ยังสามารถปลูกพืชอื่น ๆ ได้ หากทุกคนเปลี่ยนแนวคิด พื้นที่กุดในบ้านบุงหวายดินมีความสมบูรณ์ เพราะการทับถมของตะกอน ที่ผ่านมาการทำการเกษตรจึงไม่ได้ใช้สารเคมีมากนัก แต่ติดที่ว่า ความหลากหลายของชนิดพืชที่ยังคงเป็นชนิดเดียว จึงทำให้คนในชุมชนติดกับอยู่กับการทำนาปรัง ซึ่งต้นทุนค่อนข้างสูงและเสี่ยงต่อน้ำไม่เพียงพอ ประกอบกับการไม่รู้จักเพิ่มมูลค่าให้กับสินค้า จึงทำให้ราคาขึ้นอยู่กับโรงสี ซึ่งปัจจุบัน ข้าวนาปรังราคาถูกลงอย่างมาก เมื่อเห็นสถานการณ์ภายในชุมชน จึงได้ร่วมกันออกแบบการเรียนรู้ที่จะนำไปสู่การบริหารจัดการน้ำ โดยมองที่การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับบริบทชุมชน อาทิ การปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อย พืชอายุ

สั้น ที่สามารถปลูกและให้ผลผลิตก่อนที่หน้าแล้งจะมาเยือน การลดพื้นที่ทำนาปรังและใช้พันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูง และตลาดมีความต้องการ เช่น ข้าวไรซ์เบอร์รี่ ซึ่งรูปแบบที่กำหนด มีการนำไปทดลองปลูกในพื้นที่ที่มียังซึ่งเป็นช่วงน้ำลด แล้วเห็นว่ามีความเป็นไปได้จึงมีการขยายพื้นที่ไปยังแกนนำในชุมชน เช่น การปลูกถั่วลิสง โดยมีการเรียนรู้และยกระดับไปสู่การทำในระบบอินทรีย์ เพื่อเพิ่มมูลค่า การทำนาปรังอินทรีย์ข้าวไรซ์เบอร์รี่ ซึ่งสามารถจำหน่ายได้ในราคาที่สูงกว่าข้าวนาปรังที่ชุมชนเคยปลูก พื้นที่เหล่านี้จึงเป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับชุมชน ตลอดจนมีการเชื่อมประสานกับหน่วยงานภายนอก เช่น มูลนิธิเพื่อนพึ่ง(ภา) ในการผลักดันให้เกิดรูปแบบการทำนาแบบประณีต ซึ่งเน้นการทำในระบบอินทรีย์ ต้นทุนน้อย ประหยัดแรงงาน ซึ่งคนในชุมชนให้ความสนใจ ประกอบกับแนวคิดมีความสอดคล้องกัน ในเรื่องการจัดการต้นทุนทางการเกษตร แกนนำในพื้นที่จึงได้ร่วมเป็นตัวแทนในระดับหมู่บ้านไปศึกษาในพื้นที่ที่ประสบผลสำเร็จแล้วนำมาถ่ายทอด และในปี 2557 มีคนในชุมชนทดลองทำนาแบบประณีต นับ 10 ราย แต่ทั้งนี้เป็นช่วงของการเรียนรู้ จึงยังไม่สามารถตอบได้ว่า จะขยายผลหรือคนในชุมชนจะปรับเปลี่ยนมาทำนาในรูปแบบแบบนี้ได้มากน้อยเพียงใด นอกจากการทำนาแบบประณีตแล้ว การปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อย เช่น ถั่วลิสง ก็เป็นอีกรูปแบบที่คนในชุมชนได้ทดลอง โดยมีการทดลองในหลายรูปแบบเพื่อหาข้อดีข้อเสีย ทั้งการปลูกแบบยกร่องเพื่อให้น้ำ การปลูกแบบไม่ยกร่องแต่ปลูกเป็นแถว และการปลูกแบบไม่ยกร่อง ไม่เป็นแถวแล้วแต่จะเห็บเมล็ด ซึ่งเมล็ดพันธุ์ที่ปลูกมีทั้งกะเอาเฉพาะเม็ดและไม่กะเปลือก ซึ่งแต่ละรูปแบบมีต้นทุนที่แตกต่างกัน แต่ข้อค้นพบของชุมชนคือ ถั่วลิสงมีราคาสูงกว่าข้าว แม้ผลผลิตต่อไร่จะไม่สูงเท่ากับข้าว แต่ก็ถือว่า ไม่ต้องกังวลกับปัญหาน้ำไม่เพียงพอ และถั่วลิสงสามารถจำหน่ายได้ง่าย ทั้งเมล็ดสดและแห้ง มีแม่ค้ามารับไปขายทุกวัน จึงเกิดเป็นแนวคิดในการรวมกลุ่มเพื่อผลิตเป็นอาชีพต่อยอดจากที่เคยทำแต่ไม่เป็นระบบ โดยมองระบบการผลิตที่ครบวงจรมากขึ้น ผลิต รวบรวม จำหน่าย และมองถึงการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์อื่นๆ ก็จะสามารถสร้างงาน สร้างรายได้ให้กับคนในชุมชน ดังนั้น รูปแบบการบริหารจัดการน้ำเพื่อการผลิตที่หลากหลายในระบบอินทรีย์ ชุมชนจึงเริ่มต้นที่การเลือกปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อย ควบคู่ไปกับการทำนาปรังในอินทรีย์ โดยลดพื้นที่การทำนาลง มีการรวมกลุ่มเพื่อบริหารจัดการผลผลิต รวมไปถึงการเพิ่มศักยภาพพื้นที่กุด เช่น ขุดลอกกุด เพื่อเพิ่มพื้นที่ในการเก็บกักน้ำในหน้าน้ำลด การเชื่อมโยงกับหมู่บ้านที่สายน้ำไหลผ่านเพื่อเจรจาเปิดทางน้ำ ร่วมรณรงค์การ ลด ละ เลิกการใช้สารเคมีทางการเกษตร เพื่อป้องกันการปนเปื้อนมากับสายน้ำ ทั้งนี้แม้รูปแบบในการจัดการน้ำของชุมชนบ้านบึงหวาย ยังไม่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน แต่ก็ถือว่า เริ่มมองเห็นทางที่จะไปจุดหมาย กระบวนการวิจัยได้สอนให้ชุมชนได้คิดว่า ต้องพึ่งตนเอง คิดใหม่ ทำใหม่ แล้วชีวิตจะเปลี่ยน